

האמנם 'צנזורה' בכתבי תלמידי הרב קוק?

הדפסת ספר במהדורה חדשה מספקת הזדמנות לתקן טעויות שנכנסו למהדורה המקורית, להרחיב את הדיון בנקודות הזקוקות לכך, ואף לשכתב את הדברים במקום בו עיון נוסף הוביל את המחבר לשנות מעמדו הקודמת ולהציג משנה אחרונה. הדברים נכונים לא רק ביחס לגוף הספר - אלא אף ביחס לדברי ההקדמה, בהם מציג המחבר בפני קוראיו את היעדים שהציב לעצמו בכתובת ספרו, כמו גם את הרקע לכתיבתו, ופותח אשנב בפניהם להכיר במעט את עולמו האישי.

לעיתים יבחר המחבר, בעת ההוצאה המחודשת של ספרו, לכתוב הקדמה חדשה ומעודכנת בה יתן דין וחשבון ביחס למה שאירע בשנים שבין יציאתם לאור של מהדורות ספרו, ולעיתים יבחר להדפיס את ההקדמה המקורית מחדש ללא כל שינוי - בבחינת משנה ראשונה לא זזה ממקומה. פעמים שהספר יוצא לאור במהדורות החדשה לאחר מות המחבר, על ידי תלמידים או בני משפחה המבקשים לדאוג להמשך הפצת תורת רבם; במקרים אלה לא המחבר הוא שמציג עצמו בפני הקוראים - אלא אוהביו ומוקיריו הם שנוטלים לעצמם את הזכות להקדים דברים לספרו.

והנה מתברר שבהקדמות של כתבי כמה מתלמידיו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל והרב הרצוג זצ"ל שנדפסו אחרי פטירתם נעשו שינויים, שמטרתם הייתה להעלים מעיני הקוראים את הקשר שבין המחבר לבין רבותיו אלו¹. כאן נעסוק בסדרת הספרים

1 על תופעה דומה של "פגיעה בספר" מצד בני משפחת המחבר או יוצאי חלציו מחשש שמא פרסום הדברים בצורתם המקורית תגרום להחשדת המחבר "בנטיות ציוניות", כתב פרופ' שמואל גליק לאחרונה בספרו 'אשנב לספרות התשובות', ניו-יורק וירושלים, תשע"ב, עמ' 272-273. על התופעה הרחבה יותר של התעלמות מתורתו של הרב קוק, והשמטת הסכמות מפרי ידיו בעת הדפסה מחודשת של ספרים שונים, כתב ד"ר מאיר רפלד, "על פליטת סופרים", סיני קכב (תשנ"ח), עמ' רכט-רלג, וראו עוד בפרק על הרב קוק בספרו של מרק שפירא: "Changing the Immutable", ולהלן הע' 24. מנגד ועם כל ההבדלים המתבקשים חשוב להזכיר שכבר נידון רבות גם תהליך העריכה, שכלל לעיתים גם צנזורה פנימית, שבוצע בכתבי הרב קוק על ידי תלמידיו עורכי ספריו. ראו: הרב נריה גוטל, "אומנות ואמנות בעריכת הרצי"ה קוק את כתבי הראי"ה קוק, עריכת ה"מבוא" לספר "שבת הארץ" - מקרה מבחן", תרביץ, ע (תשס"א), 601-625. אבינעם רוזנק, "מי מפחד מקבצים גנוזים של הרב קוק?", תרביץ סט, ב (תש"ס), 257-291; אודי אברמוביץ, "השליחות, המונופול והצנזורה - הרצי"ה קוק ועריכת כתבי הראי"ה", דעת 60 (תשס"ז), 121-152; הנ"ל, "הפנקסים הנעלמים: הראי"ה קוק קבצים מכתב יד קדשו", אקדמות יט (תשס"ז), 212-221. לסיכום ממצא של דעות החוקרים הנ"ל והצעות נוספות שהועלו בסוגיה זו, ראו: מאיר מוניץ, "עריכת הספר אורות לראי"ה קוק", עלי ספר כ (תשס"ט), 125-170, ובפרט בעמ' 127-129.

“עיניים למשפט” מפרי עטו של הרב יצחק אריאלי (תרנ”ו-תשל”ד; 1896-1974), ובסדרה “תורת הקודש” מאת חתנו הרב מרדכי אילן (תרע”ה-תשמ”א; 1915-1981). ההשוואה מגלה שינויים והשמטות שמטרתם להמעיט בגישה החיובית שהביעו מחברים אלו לבניין הארץ ולבניה, ולהעלים את קירבת המחברים לדמויות הרבניות ולמוסדות הלימוד המזוהים עם תפישת עולם זו.

הרב יצחק אריאלי וסדרת ‘עיניים למשפט’

הרב אריאלי היה מתלמידיו הקרובים ביותר של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. למן היום בו הגיע הרב קוק לשערי העיר ירושלים כדי לכהן כרבה של העיר דבק בו הרב אריאלי, השתתף עמו בייסודה של ישיבת מרכז הרב, ובמשך שנים רבות שימש בה בתפקידי מפתח שונים. שמו של הרב אריאלי התפרסם בעולם הישיבות בעיקר בזכות סדרת ספריו “עיניים למשפט” על מסכתות התלמוד, אשר יצאו לאור במספר מהדורות. בשנת תשס”ו נכדיו של הרב אריאלי הוציאו לאור בהוצאה מחודשת את הספר “עיניים למשפט” על מסכת ברכות שיצא לאור לראשונה ששים שנה קודם לכן בשנת תש”ז, והודפס מאז מספר פעמים במהדורות צילום. בדברי ההקדמה שהנכדים הקדימו להוצאה המחודשת הם תיארו בראשי פרקים את דמותו של זקנם הגדול תוך ציון העובדה שהוא שימש כרב שכונת כנסת ישראל והסביבה, אך מבלי להזכיר ולו במילה אחת את הקשר שבינו לבין הרב קוק או לישיבת מרכז הרב. הקשר הנ”ל שבין הרב אריאלי לבין הרב קוק נעלם אף מדף השער של הספר, בו חתם המחבר את שמו במהדורה המקורית בתואר: “רו”מ הישיבה המרכזית הק’ מרכז הרב”². אולם הנכדים השאירו על כנה במהדורה זו את הפסקה החותמת את הקדמתו, בה כתב המחבר את הדברים הבאים:

כמה מהחידושים נאמרו לפני גדולי ישיבתנו הק’ “מרכז הרב”, היא הישיבה החופף עליה הודה ורוחה של מחוללה גאון ישראל וקדושו מרנא ורבנא רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ”ל, אשר גדלה וטפחה בלמודים במסלולם הישר והאמיתי היא ההלכה באהבת השי”ת, תוה”ק, עם הקדש וארה”ק. וברוב חסדי ה’ הייתי מהזוכים ליסד ולהקים את הישיבה הק’ בעבודה מאומצת, בהשקעת כחות רוחניים וגופניים, ומאת מרן הרב זצ”ל הוטל עלי הנהלת

2 שם המחבר מופיע בדף השער בליווי התיאור הקצר: “רב ור”מ פעה”ק ירושלים תובב”א”. יצוין כי הרב אריאלי עצמו הפסיק להזכיר את ישיבת מרכז הרב בחתימת שמו בספרים שהוציא לאור החל משנת תשכ”ג, והחל להשתמש בחתימה הקצרה הנ”ל, וכך עשה כאשר הדפיס מחדש את הספר עיניים למשפט על מסכת ברכות בשנת תש”ל (ראה על כך להלן); אולם במהדורה החדשה של הספר בחרו המוציאים-לאור לשוב ולהעתיק את נוסח השער המקורי משנת תש”ו כולל תאריך שנת ההוצאה, ואף על פי כן שינו את נוסח החתימה המקורית.

הישיבה בתפקידיה השונים, והנני מנושאי הארון במשך כל זמן קיומה.

פסקה זו הושמטה מדפוס צילום קודם של הספר, והמהדירים של הוצאה זו ביקשו אף הם להשמיט את הקטע המדובר³, ואף הספיקו להדפיס גיליונות דפוס שלא כללו את הפסקה ה"בעייתית"; הדברים הושבו לבסוף למקומם בעקבות הוראה מפורשת שנתקבלה בנידון מביתו של הרב אלישיב⁴.

והנה, מתברר כי העלמה, או השמטה, משמעותית הרבה יותר מזו שמתגלה בעיון במהדורה המיוחדת של הספר שיצאה לאור לאחרונה, בוצעה עוד בחיי המחבר. הפסקה שצוטטה לעיל מהקדמת המחבר לספרו על מסכת ברכות נכתבה כנזכר בשנת תש"ז. הרב אריאלי החל בהדפסת סדרת ספריו כעשור שנים לפני כן בשנת תרצ"ו, עם הדפסת ספרו הראשון - עיניים למשפט על מסכת קידושין. והנה, המעיין בהקדמה הארוכה לספרו הראשון הזה במהדורת הצילום משנת תשכ"ז, ימצא שהרב אריאלי פירט בהרחבה רבה את מטרות ספרו ואת הרקע לכתיבתו, כאשר למרבה ההפתעה הוא אינו מזכיר, ולו בדרך אגב, את שמו של הרב קוק או את הישיבה שאותה הוא ייסד. הדבר תמוה במיוחד לאור דברים שכתב הרב יעקב משה חרל"פ למחבר הספר, שנדפסו באגרת ברכה והסכמה שנדפסה בסוף הספר, עם מכתבי הרב צבי פסח פראנק והרב איסר זלמן מלצר⁵. בפתח מכתבו מציין הרב חרל"פ את הקשר שבין הרב אריאלי לרב קוק, וקובע כי הספר עיניים למשפט אינו אלא "פרי ברכה מאת תורת מרן גאון ישראל וקדושו מוהר"ר אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל הכ"מ"⁶. הרב חרל"פ מזכיר את הקרבה הרבה שבין הרב אריאלי לבין הרב קוק,

3 פסקה זו הוצאה למעשה מדפוס קודם של הספר בשנת תשנ"ח, ראו בעניין זה את דבריו של הרב אליעזר מלמד, שהתיר עוד לפני הדפסת הספר על כוונת העורכים להשמיט את הפסקה האמורה. דברי הרב מלמד פורסמו במדורו בעיתון 'בשבע', ושוב בספרו 'רביבים: גדולי ישראל ודמויות מופת', הר ברכה, תש"ע, עמ' 87. וראו עוד: "מחאה: על כבוד הרב", מאת הרב נריה גוטל, עיתון הצפה, א' אלול, תשס"ו.

4 סיפור הדברים התפרסם במספר מקומות, וראו לדוגמא, בעיתון בשבע, באתר: <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/241341> וראו עוד דברים שפרסם הרב אליעזר מלמד בעיתון בשבע בסמיכות למועד פרסום הספר בשנת תשס"ז, והודפסו מחדש בספרו, רביבים, עמ' 89. חשוב לציין כי מי ששם לב לענין והזניק את הפעילות שהביאה להשבת הפסקה למקומה היה ר' עדיאל לוי ז"ל ששימש כספרן בישיבת מרכז הרב. על פועלו של ר' עדיאל במקרה זה, ובמקרים נוספים, ראו במאמרו של הרב נריה גוטל "הספרן שעמד על משמרת כבוד הרב", עיתון מקור ראשון, א' אלול תשס"ט. וראו שם עוד תיאורו של הרב גוטל לאימים שקיבל מאת מהדירי הספר בעקבות המחאה שפרסם, בהערה שלעיל.

5 הרב פראנק כינהו בתואר: "ממייסדי מנהלי וראשי ישיבת מרכז הרב בירושלים" (עמ' קסב). גם הרב חרל"פ מכנהו "מראשי ומנהלי הישיבה הק" (עמ' קסד).

6 עיניים למשפט, קידושין, עמ' קסו.

ומתארו כ"אחד מהמיוחדים" שנתעוררו לנוכח חזונו הגדול של הרב קוק בדבר ייסוד הישיבה המרכזית העולמית, ומציין שאף "לקח חלק גדול ביסודה ובהקמתה"⁷. לדברי הרב חרל"פ חיבורו של הרב אריאלי הוא תוצאה ישירה של המפגש בינו לבין הרב קוק, שכן מאז נכנס הרב אריאלי "אל חנות הבשם של כ"ק מרן זצ"ל" הוא קלט והפנים את חזונו של רבו הגדול בדבר הצורך בחיבור התלמוד עם הפוסקים, "שזה הייתה כל מגמתו לעבוד במלאכה קודש זו"⁸. הרב אריאלי עצמו מזכיר בהקדמתו את המגמה האמורה, קרי הרצון לסייע ללומדים לחבר את לימוד הסוגיה התלמודית ללימוד דברי הפוסקים, אלא שהוא מאפיין את מפעלו כניסיון להמשיך ולהשלים את המלאכה שבה החל בעל 'עין משפט' בהפניותיו, ואינו מזכיר בדבריו תרומה כלשהי של הרב קוק לעניין.

אולם כאשר מעיינים בנוסח המקורי של דברי ההקדמה, כפי שהופיעו בהדפסה הראשונה של הספר בשנת תרצ"ו, רואים שההקדמה המקורית כוללת עמוד שלם שהושמט ממהדורות הצילום שבאו בעקבותיו, ובו מספר המחבר באריכות כיצד חיבורו אכן נולד כתוצאה מהמפגש בינו לבין מורו ורבו, שאותו הוא מזכיר בתארי כבוד מפליגים, ואותו הוא מספיד במילים נרגשות. וכך הוא פותח תיאור זה:

אחד היה אברהם, הגדול בענקים, אשר שלחו ה' למחיה לדורות התחיה בארץ החיים, עמודא דנהורא, נזר הקודש, גאון הדור ומנהיגו, מו"ר רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצוקלה"ה, אשר מיום הופיעו על אדמת הקודש עמד על תקלה זו, ותהי כל מגמתו וחזון-רוחו להשיב את מלכות התורה למקומה, לד' אמות של הלכה ברורה.

הרב אריאלי מתאר באריכות כיצד היה שותף לקבוצת החכמים שהתאגדה סביב הרב קוק עם בואו לירושלים, ואשר הקימו יחד את הישיבה המרכזית העולמית לאור חזונו הגדול⁹. הוא מספר על מקומו שלו בהקמת הישיבה ובהנהגתה מיום היווסדה¹⁰,

7 הרב אריאלי הוציא לאור מחדש בשנת תרפ"ד את ספרו הראשון של הרב קוק 'חבש פאר' עם הערות משלו. בפתח הספר הוא מכנה את הרב קוק בתואר 'אדמו"ר'.

8 עיניים למשפט, קידושין, עמ' קסו.

9 "יחיד סגולה שבעיה"ק נמשכו אחריו בעבותות אהבה עזה ונאמנה, גדולי הרוח ראו בו מקור מים חיים, נהר שאינו פוסק, ובביתו התרכזו קבוצה חשובה של ת"ח גדולים ומצוינים, אשר הקשיבו לשיעוריו בהלכה ואגדה, בהם ראה רבנו זצ"ל את הגרעין היסודי להגשמת שאיפתו הקדושה: יסוד ישיבה מרכזית עולמית בעיר הקודש", כאן ממשיך הרב אריאלי ומצטט קטע ארוך מתוך "הרצאת הרב", תוכנית וחזון יסוד הישיבה משנת תרפ"א.

10 "והודות והלל לה' שזכני להיות אחד מהמיוחדים שהקימו את הקבוץ הנעלה האמור, וממסדיה הראשיים של הישיבה הק', שאחרי עבודה מאומצת והשקעת כוחות מרובים, רוחניים וגופניים, חפץ ה' הצליח בידינו שעלתה והתפתחה ותהי לישיבה גדולה ונהדרה המתנוססת כיום לתפארה

ומסביר כיצד הרעיון לכתיבת חיבורו נולד כתוצאה וכהמשך להשתתפותו של הרב אריאלי עצמו במפעל "הלכה ברורה" שייסד הרב קוק¹. בהמשך הוא מתאר עד כמה גדולה בעיניו האבידה, כאשר בשעת סיום עבודתו על הספר:

...נזר ישראל שכב כבר אז על ערש דוי, וקוה קיוויו כי עוד מעט ישוב לאיתנו ושכן בקרבנו כבראשונה, אך למגנת לב כל בית ישראל אשר עקבו את מצבו מתוך חרדה מרובה, סתם תפלתנו, ומיום ליום הורע מצבו, ולגודל האסון נדמה כי עטרת ישראל נפלה פתאום, וקדר שמשנו בצהרים, כיתומים "היינו" - נוכחנו כי גם בחיים חיותו אתנו, כיתומים היינו ולא ידענו איך להחזיק את העטרה בראשנו ואיך להשתמש באוצר האוצרות הזה, "ואין אב" - נפסק המעין שזרם עלינו גם בלא יודעים, שהרונו והשקנו ממי-חיי הזכים והטהורים. ואין לנו שיוור נחמה אלא באורו הגנוז בספריו הקדושים ורוחו המפעמת בישיבה הזאת, גחלת-קדשו, הישיבה המפוארה משאת נפשו הטהורה ומשוש-חיינו, אשר גדלה וטפחה במאמצים כבירים, והשפיע מהודו עליה למלאות את לבות צעיריה-תלמידיה בשלהבת קודש, לימודים רוחניים גבוהים ונישאים, מלאים אהבת השי"ת, אהבת תוה"ק, אהבת עם הקודש וארץ הקודש, וביותר מה שהעמיק את סדר למודי ההלכה שישבו למסלולם הישר והאמיתי. ואף אנן ננקוט בשפולי גלימיה דמרנא זצ"ל ללכת בעקבותיו, והריני מנסה בספרי זה לצעוד בדרך קודש זצ"ל...

מהדורת הצילום תשכ"ז יצאה לאור בחייו של הרב אריאלי, אך קשה להניח שהדברים הושמטו על ידי הרב אריאלי עצמו. נשוב לעניין זה בהמשך.

הרב מרדכי אילן וסדרת תורת הקודש

הרב מרדכי אילן נפטר בשנת תשמ"א לאחר ששימש שנים רבות כדיין, בין השאר כאב"ד בתל-אביב, וקנה לעצמו שם כאחד מגדולי הדיינים בארץ. קודם עלייתו ארצה בשנות השלושים הוא למד בוילנה בישיבתו של הרב שלמה היימן והתקרב לרב חנוך הניך אייגש ולרב חיים עוזר גרודז'ינסקי. לאחר עלייתו הוא המשיך את לימודיו

בעיר הקודש... והנני ת"ל מנושאי הארון עומד ומשרת בה מיום היוסדה ועד היום הזה, יזכני ה' להמשיך בעבודת הקודש... וזכיתי לעמוד לפניו שש עשרה שנה תמימות, להקשיב אמריו הקדושים ולהתבונן להליכותיו בקודש...".

11 "ואף משכני לעבודתו הענקית 'הלכה ברורה', ושתי מסכתות - כתובת ומכות - חוברו בעזה"י על ידי (בשנת תרפ"ה). מתוך עבודתי זאת נוכחתי לדעת, כי לא תהא המלאכה שלמה אם נלך רק בעקבות ציוני ה'עין משפט' ונעתיק את המסומן בו...".

12 עיניים למשפט, קידושין, עמ' ג.

תחילה בישיבת "מרכז הרב", ולאחר מכן בכולל האברכים "אהל תורה" שבנשיאות הרב יצחק אייזיק הרצוג. הרב אילן הדפיס את החלק הראשון של ספרו תורת הקודש על הלכות בית הבחירה בשנת תש"ט. בני המחבר הוציאו את הספר לאור במהדורה מחודשת ומתוקנת שלוש שנים לאחר מכן בשנת תשמ"ב, בשנת האבלות על אביהם. אף כאן קטעים שונים מתוך ההקדמה המקורית הושמטו במהדורה החדשה, כך שקשרי המחבר לאישים ולמוסדות-תורה מעולם התורה הציוני-דתי נסתרים מעיני הלומד. בנוסף לכך, קטעים אחרים מתוך ההקדמה 'שופצו' בעזרת שינויים קלים המעלימים את גישתו האמיתית של המחבר.

ההבדל הראשון הבולט לעין נוגע להסכמות המודפסות בראשו. שני מכתבי הסכמה מפארים את הספר במהדורתו המקורית משנת תש"ט, תחילה מכתבו של הרב הראשי הרב יצחק אייזיק הרצוג, ומתחתיו הסכמה נוספת מאת הרב איסר זלמן מלצר. במהדורה החדשה של הספר נותרה הסכמה אחת בלבד מתוך השתים... הרב מרדכי אילן בחר להדפיס את שתי ההסכמות הללו גם בראש חלקו השני של ספרו שיצא לאור בשנת תשכ"ט, כעשרים שנה לאחר הדפסת החלק הראשון וכעשור שנים לאחר פטירתו של הרב הרצוג, כך שאי אפשר לומר שהוא הדפיס הסכמה זו רק מתוך מחויבות לרב הראשי המכהן. ואמנם קריאה נוספת מגלה שלא רק מכתב ההסכמה נשמט במהדורה החדשה של הספר, אלא אף פיסקה שלמה מדברי המחבר, שמתוכה ניתן היה ללמוד באופן בלתי אמצעי על ההערכה הרבה שרחש לרב הרצוג. בקטע שהושמט ציין המחבר עוד, בין השאר, כי נקודות שונות מספרו נתבררו על ידו יחד עם חבריו "באכסניות של תורה שבהם ישבתי בשעת חיבור ספרי זה".

בהקדמה שהוסיפו בני המחבר הם בחרו לספר כי אביהם היה מבחירי תלמידיו של הגר"ש היימן, ו"חביבים" של גדולי וילנא הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי והרב חנוך הניך אייגש בעל המרחשת, "שהעריצוהו". עוד הם מספרים כי זקנם הרב אריאלי עודד את הרב אילן לקבוע את לימודיו בהלכות המקדש וקדשיו, ושהספר יצא בשנת תש"ט "בעידודם ובהשראתם של גדולי הדור דאז מרנן הגרא"ז מלצר והגר"ז מבריסק זצ"ל¹³. הבנים השמיטו את שמות הישיבות בהם למד הרב אילן לאחר עלייתו ארצה, למרות שבהן, לדברי המחבר עצמו, "נתחוורו ונתבהרו" חלקים מספרו "בפלפולה של תורה ובדיבוק חברים גדולי תורה":

הישיבה הגדולה הישיבה המרכזית העולמית מרכז הרב שמחוללה הוא

13 יציין כי בהקדמה המקורית אין אזכור מפורש לשמו של הרב מבריסק, אם כי נראה כי דברי המחבר על כך שחלקים מהספר נידונו בפני "גדולי התורה בעיה"ק" מכוונים בין השאר גם אליו. עם זאת, בהקדמת הרב אילן לחלק השני של ספרו משנת תשכ"ט הוא כותב על קשריו עם הרב מבריסק, ומציין את חלקו הגדול בעיצוב דרך לימודו (וראו עוד להלן הערה 20).

רבנו גאון עוזנו הגה"ק מרא דארעא ישראל מרן אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל אשר זכיתי עוד לעמוד לפניו זיע"א¹⁴, והמוסד הגדול אהל תורה בנשיאות רבנו גאון עוזנו מרא דארעא ישראל מרן יצחק אייזיק הלוי הרצוג שליט"א שמיום בואו אל הקודש קרבני קרבה יתירה, יזכה לראות במהרה בתשועת עולמים על אדמת הקדש בבנין ביה"ב ושרת עם אחיו הלוים.

השמטות אלו יוצרות מצב שבו המעיין בספר במהדורות החדשה לא יכיר ממנו כלל את חיבת המחבר לגדולים אלה, שאותם כינה בתואר "גאון עוזנו", ולא ידע כי המחבר למד בעצמו בישיבת מרכז הרב והתכבד בכך שחמיו נמנה על מייסדיה¹⁵.

אולם, השוני שבין ההקדמה לספר בשתי מהדורותיו אינו מתמצה בהשמטות הנ"ל. הרב אילן פותח את ההקדמתו בקביעה כי "חיי ישראל והוויות בעולם" הנם "שירת ההוד וזמרת השגב לבורא עולם". קשיי הגלות מובילים לכך שלעיתים תכופות "נפרטים מכינור ישראל" ניגונים עצובים, אך דווקא "היעודים המעודדים" שבספרי הנביאים הם "הקובעים בחיי ישראל", והם המדריכים את העם לכיוון הגאולה. לדבריו, על אף שנסתרת מעינינו האפשרות להגיע עדי הבנה מלאה של עומק הסבל שהוא מנת חלקנו בגלות, יש להאמין כי הכל נועד להכשיר את העם לגאולה. כך, לדוגמא, יש להכיר בתרומתם של הייסורים, אשר באה לידי ביטוי במה שהם מעוררים בעם את הכיסופים אל הגאולה. תוך התייחסות מרומזת לנוראות השואה, "הקזת הדם הנוראה בגוף ישראל" כלשונו, שבה נתגלו לפנינו משפטי ה' "כתהום רבה"¹⁶, רומז הרב אילן לקבוץ הגלויות ולקום המדינה, ומעורר על כך ש"מאיך המתהווה לפנינו אות הוא לראשית ההופעה לצדקת ה', שפסגתה 'כהררי אל'¹⁷. מסקנתו של הרב אילן היא שלנוכח המאורעות הגדולים, משפטי ה' וצדקותיו כאחת, מוטלת על העם חובה מיוחדת להלל ולשבח את שם ה': "ששבח הדור האחרון, הקרוב יותר אל הגאולה,

14 השוו בין תיאור זה של המחבר לדברי בנו על כך שאביו "נאלץ" ללמוד בישיבתו של הרב קוק היות והשיג דרכו את רשיון העליה לארץ ישראל, הערה 20 להלן.

15 בעוד בניו של הרב אילן בחרו לצרף לשם זקנם הרב אריאלי את התואר הקצר "בעל עיניים למשפט", הרי שבפסקה שהושמטה הרב אילן עצמו מכיר טובה לחמיו ומתארם כ"הגאון הגדול ר' יצחק אריאלי שליט"א מיסד ורו"מ הישיבה המרכזית הק' ומגדולי רבני עיה"ק ת"י".

16 שמא יסתפק אדם בזיהוי המאורעות אליהן מכוון המחבר, נעיר שבעמוד הקודם קבע המחבר מזכרת נצח לבני משפחתו שנספו בשואה.

17 על דרכו של המחבר לרמוז למאורעות ימיו בהקדמותיו לספריו כתב יהודה נחשוני בסקירה על ספרו השני שעליו נדון לקמן שההקדמה היא "יצירה שאפשר להתפאר בה", תוך שהוא מציין כי המחבר "מרמז על דעתו הגדולה ביחס למאורעות שאנו חיים אותם, ההגדרות ברורות ומצורפות ומראות אף הן על גדלות בעיון ובתפיסת עולם, אם כי כבוד אלקים הסתר דבר". הפרדס, מו (תשל"ב), עמ' 32.

צריך להיות מעומק ההכרה, לפי היקף פעולות ד' בחלל עולמנו.

אולם נוסח פסקה זו שונה במהדורה החדשה:

ואם מצד אחד התגלו לפנינו משפטי ד' בהקזת הדם הנוראה בגוף ישראל "כתהום רבה", הנה מאידך אות הוא לראשית ההופעה לצדקת ד' שפסגתה "כהררי אל". וחסד ומשפט אשירה לך ד' אזמרה, "אם חסד אשירה ואם משפט אשירה" (ברכות ס:), וע"כ שבח הדור האחרון הקרוב יותר אל הגאולה צריך להיות מעומק ההכרה לפי היקף פעולות ד' בחלל עולמנו.

הרושם העולה מקריאת הפסקה בנוסח החדש הוא, שבשעה שניגש המחבר במהלך שנת תש"ט לחשב חשבוננו של עולם ולנסות להבין את קול ה' שבוקע ועולה ממאורעות אותם השנים, נגלו לעינינו אך ורק משפטי ה' הקשים. אין כאן הודאה בחובה להודות לה' על חסדיו וצדקותיו, ונעדרת לחלוטין ההכרה שיש לראות בקום המדינה אות להתחלת התגשמותן של הבטחות הנביאים. חובתם של בני הדור שחו את השואה והתקומה אינה להודות על משפטי ה' וצדקותיו כאחת, כי אם לומר לשמו על המשפט הנורא בלבד - הודאה על הרעה שגמלנו - "אם חסד אשירה ואם משפט אשירה".

בקטע הבא מיד לאחר מכן, ממשיך הרב אילן וקובע ככלל כי צדקות ה' נגלות לעיני בני האדם בהתאם להכשרתם "לקלוט אותן האורות". לדבריו, הערגה והדרישה לגאולה מעידים על הצימאון, והינם בעצמם ביטוי למוכנות, וממילא ככל "שיגבר קצב הדרישה כן תוקדם ההתגלות וההופעה". לאור הנחה זו יש מקום לתמוה על כך שבני דור תש"ח זכו למה שלא זכו לו דורות קודמים, ואמנם לדעת הרב אילן יש להכיר בכך ש"הלבושים המעשיים של חזון הדורות שהחל להתעטף בהם דורנו זה" הינם תוצאה של זכויותיהם המצטברות של בני דורות רבים, "והנגלה לעינינו - מתוך תקוה שהם רק נבבים ראשונים לצמיחת קרן ישועה לארצנו הק' ולעמו - הם פרי להט העריגה של דורות מקדשי השם לארצנו... בזכות הדרישה החזקה שלא פסקה מישראל מיום שנתלש ממעין חיותו". אף בית מקדש ישוב ויבנה לאחר שתתגבר הדרישה והערגה אליו, כאשר לשם כך יש להרחיב את ההתעוררות והעיסוק בלימוד ענייני המקדש וקדשיו. בנוסח שבמהדורה החדשה של הספר מצויה קביעתו העקרונית של המחבר בדבר התלות שבין התגלות אורות הגאולה לבין דרישתה והכיסופים אליה, אך אין זכר לנסיון של המחבר ליישב את הסתירה שבין עיקרון זה לבין "הלבושים המעשיים של חזון הדורות שהחל להתעטף בהם דורנו זה". משפט זה הושמט יחד עם תקוותו-תפלתו של הרב אילן על כך שיתגלה כי לבושים אלה אינם אלא סימן ראשוני "לצמיחת קרן ישועה לארצנו הק' ולעמו"¹⁸.

18 השוואת הקדמת המחבר בשתי מהדורות הספר אינה מגלה רק השמטות. במהדורה החדשה

הטוען יוכל לכאורה לטעון שהשמטות אלו נובעות מכך שבמשך השנים שינה המחבר את טעמו, וחזר בו מהניסיון לייחס משמעות גאולית למאורעות ימיו. לא נותר אלא לראות מה שכתב הרב אילן בהקדמתו לחלקו השני של ספרו שאותו הוציא לאור בשנת תשכ"ט, כעשרים שנה לאחר הוצאת החלק הראשון. בני המחבר הוציאו אף את הכרך השני הזה במהדורה שניה בסמוך למועד פטירתו של אביהם, אולם כפי שנראה להלן, ההצהרה המופיעה בהקדמתם הקצרה על כך ש"הספר מצולם במתכונתו המקורית" למעט תיקונים של "שבושי דפוס" - אינה מדויקת¹⁹. הצהרה זו מסתירה את העובדה כי הושמט כמעט עמוד שלם של ההקדמה, בו פירט המחבר בין השאר את הסיבות שהובילו לעיכוב הרב בהדפסת הספר, למרות שבהקדמה לחלק הראשון של הספר משנת תש"ט כתב הרב אילן כי חלקו השני של הספר כבר מוכן ונמצא עמו בכתובים. הרב אילן מסביר כי "האתנחתא הגדולה" שבאה בין הדפסת שתי חלקי ספרו נבעה בעיקר מכניסתו לתפקידו כדיין, ושקיעתו "בסבך הבעיות הכאובות העולות על שולחן הדיינים בדור שסוע ונבוך עקב השואה האיומה בתולדות עמנו". הצלילה אל תוך סיפורי החיים הסבוכים והטיפול בבעיות הדוחקות שדורשות מענה מידי הובילו אותו לדחוק הצידה את העיסוק בנושאי המקדש, מתוך הכרה שמדובר ב"שעשועי תורה הניתנים להידחות, לעומת הבעיות הדורשות פתרונם המידי". הרב אילן מתאר במילים נרגשות כיצד ההתעוררות המחודשת לשוב לעסוק בבירור נושאים אלה, ולהוציא לאור את החלק השני של ספרו לאחר עשרים שנה, הגיעה בעקבות אירועי מלחמת ששת הימים:

והנה לפני שנתים הגיענו השי"ת בחסדיו לימים גדולים עת ששריד מקדשנו שוחרר משבי האויב, ובעטי התגלה לפנינו לא רק שטח אבנים נרחב - כי אם מחשוף גדול לאהבת ישראל וקודשיו מצד אלה שהיו נרחקים מהו זהה. מאורעות אותם הימים הם שהובילו את המחבר לשוב ולעסוק בספרו, ובאותם "ימים גדולים", לדבריו, "נתעוררתי להדפיס המשך לספרי הראשון".

קטע זה, בו מפרט המחבר כיצד הניסיון להבין את משמעות המאורעות הגדולים של ימיו הוא שהוביל ודרבן אותו להוצאת ספרו, אינו היחיד שנשמט מההקדמה

נוספה פיסקה ארוכה שאינה קיימת במהדורה המקורית, העוסקת בביאור הפועל: "עמידה" המופיע בדברי חז"ל ביחס למקדש, לעם ישראל ותורתו, כאשר המחבר מסיים דבריו בקביעה כי "ישראל תורתו ומקדשו המה אחוזים ודבוקים יחד מבלי אפשרות של ניתוק". הוספת הדברים לעומת ההקדמה המקורית רומזת לאפשרות שהשינויים במהדורה זו בוצעו על ידי המחבר עצמו, וראו על כך עוד להלן.

19 כבר צוין לעיל, כי הרב אילן הדפיס בראש החלק השני של ספרו את שני מכתבי ההסכמה שקיבל מאת הרב הרצוג והרב מלצר על ספרו הראשון. שתי ההסכמות נשמטו בהוצאה המחודשת של הספר על ידי בני המחבר (הם לא נהגו בהם איפה ואיפה כפי שעשו בחלק הראשון...).

במהדורה החדשה²⁰. הרב אילן עסק בהקדמתו בקשר שבין המקדש לבין המלכות, או ההנהגה המדינית, תוך ניסיון להוכיח שלא רק שאין סתירה בין השניים "כהשקפת האומות ומחלקי עמנו הניזונים מפרי השקפה זרה זו", כי אם שמדובר בערכים "אידיאליים ותואמים יחידים". המחבר חותם את הקדמתו בהבעת תקווה שעל אף ששלמות אידיאלית שכזו עוד רחוקה מלהתממש, ואנו מתפללים עדיין "לירושלים עירך ברחמים תשוב", הרי ש"לאור ההתרחשויות בדורנו, תקוותנו שהפלגנו בהרבה מהלכתא למשיחא זו, ואנו קרובים ביותר ל'מהרה יבנה המקדש'". אולם אף דבריו אלו של המחבר המייחסים משמעות רוחנית לאירועים ההיסטוריים שאירעו בימיו נשמטו מן המהדורה החדשה, כך שהלומד הנפגש עם דמותו מתוך מהדורה זו של ספרו יראה נגד עיניו רב המצטרף לתקוות הדורות כולם לבנין המקדש, באופן המנותק לחלוטין מהמאורעות הגדולים שחזה בימיו.

בקטע נוסף שהושמט מבטא הרב אילן תסכול לנוכח העובדה שבני דורו, אשר חזו בנוראות השואה מחד ובתקומה מאידך, לא הסיקו מכך את המסקנה הרוחנית המתבקשת. דבריו באים בהמשך לדיונו על הקשר שבין מסירות הנפש שנתגלתה במעשה העקידה לבחירתו של הר המוריה כמקום המקדש. הרב אילן סבור שהמוכנות למסור את הנפש מאפשרת לאדם להשיל את זהותו הקודמת, ולהתנשא אל על מעל ל"אפר" שנשאר מאחוריו - עדות לקיומו הקודם. לדעתו, זו המפתח להבנת מימרת חז"ל על כך שבני בית שני ראו את אפרו של יצחק צבור על גבי מקום המזבח; הכוונה היא כי אנשי בית שני "זכרו היטב את חורבן בית ראשון ואת חורבן העם, באפרו של יצחק הצבור ראו חזות עצמם, וגם לאחר בניינו של הבית השני בכו

20 בהמשך הקטע מזכיר המחבר את הרב מברסק "מרא דהאי תלמודא, שדנתי לפניו בהרבה עניינים מספרי... עוררני ונתעוררתי על ידו כדרכה ש"ת", וכן את הרב איסר זלמן מלצר, כאשר לדבריו "שני הגאונים האלה עצבו ביותר דרך למודי, בהמשך למה שקיבלתי מרבותי קודם לכן כמובא בספרי חלק א'". דברים אלו שהושמטו כאן, הוכנסו לחלק הראשון של הספר במהדורות החדשה, כאשר תחת הכותרת "זכרון עולם רבותינו הגדולים" צורפו שמותיהם של הרב מברסק והרב מלצר לרשימה שכללה בהוצאה הראשונה את שמותיהם של הרב שלמה היימן, הרב חנוך הניך אייגש והרב חיים עוזר גרודז'נסקי. על יחסיו הקרובים של הרב אילן עם הרב מברסק ראו עוד: שמעון יוסף מלר, "הרב מברסק: תולדות מרן ר"ז הלוי", חלק ב, ירושלים, תשס"ד, עמ' 192. מסופר שם כי הרב מברסק הציע לרב אילן להימנות על שומעי שיעוריו הקבועים, "ורבי מרדכי היה תדיר מסיח את התפעלותו מכך שכאשר השיב לו כי מקבל הוא "חלוקה" מ"מרכז הרב", ואין זה איפוא מכבודו של מרן זצ"ל שהוא יהיה בין שומעי שיעוריו, ביטל מרן זצ"ל מכל וכל את השיקול הזה, כשהוא מציין באזניו שכבר יש לו תלמיד כזה בשיעור, ולא נחשב לו כהוא- זה טענת "מה יאמר" וכיוצא... [יש לציין כי רבי מרדכי קיבל רשיון עליה לא"י ע"י הרב קוק בעקבות השתדלותו של הג"ר חיים עוזר זצ"ל, ונאלץ עקב כך לשהות בין כתלי המוסד הנ"ל...]

... העובדות נמסרו ע"י בנו רבי יעקב דוד אילן שליט"א. ע"כ מדברי הספר 'הרב מברסק'.

בהעלותם על הדעת ההבדל בינו לבין בית ראשון, ועד כמה חורבן זה פעל בתודעת העם". במהדורה החדשה של הספר הקטע מסתיים בכך, כביאור נאה לדברי חז"ל. אולם בהקדמה המקורית נוספה כאן פסקה שבה פירט המחבר את התוכחה שעולה מהדברים לבני דורו, שראו מצד אחד את אפר החורבן, ומצד אחר את תחילתו של הבנין:

ומכאן תוכחה לדור השואה והעקדה ששליש ממנו נעקד בפועל, ויותר מזה בכח, וכלם ראו אפרו של יצחק צבור ע"ג המזבח, אבל לא היתה ראייה מעמיקה וחודרת לרבים מבני עמנו כדי להתעלות במהותו, ולכן לא הרעידה את נימי נפשו של הדור ולא קמה בו גם התמורה והגאולה באמונה ביחס האדם לקונו, וכן ביחס האדם לאדם ועולם כמנהגו נוהג.

לאחר שהושמטו הפסקאות והקטעים הנ"ל שבהם מבטא המחבר תפישה אמונית-לאומית ביחס למאורעות ימיו, נותרת דמותו של המחבר כאילו היה חניך אופייני של עולם התורה הליטאי, כנאמן ביתם של הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי והרב מבריסק, ולא כתלמיד בית מדרשו של מרן הרב זצ"ל.²¹

שיכתוב ההיסטוריה או צנזורה עצמית?

בבואנו לתת את הדעת למשמעות הענין יש לשוב ולהזכיר עובדה חשובה שכבר הוזכרה לעיל: מהדורת הצילום הראשונה של ספרו של הרב יצחק אריאלי 'עיניים למשפט' על מסכת קידושין, שבה הושמטו הקטעים הארוכים העוסקים בדמותו של הרב קוק, יצאה לאור בחיי המחבר ועל ידו. כלומר, אין מקום לראות את הדבר רק כניסיון של צאצאי המחבר לטשטש את זהותו.

נוסיף לכך עובדה נוספת. הרב אליעזר מלמד כתב על "הוספת החטא על פשע" שביצעו לדבריו המוציאים לאור של ספר 'עיניים למשפט' על מסכת ברכות, שלא

21 בשנים שלאחר פטירת הרב אילן התפרסמו חידושי תורה רבים מעזבונו בכתבי עת חרדיים שונים. כנהוג במקרים אלה, לפני הדפסת החידושים מקדימים המוציאים לאור פסקה קצרה על דמותו של המחבר. בכל התיאורים הללו לא ימצא אזכור לרב הרצוג או לשיבת מרכז הרב, בצד אזכור שמותיהם של הרבנים הגדולים המנויים כאן. לעומת התיאורים המופיעים בבמות החרדיות הנ"ל, יש לציין את הנכתב בתחומין, ג, עמ' 124. בהערת המערכת הקודמת להדפסת מאמר מתורתו של הרב אילן, מתוארת דמותו כמי שהיה מבאי ביתם של "גדולי ווילנא", שלמד לאחר נישואיו "בכולל המצויינים "אהל תורה" שבנשיאות הרב הראשי הגר"א הרצוג זצ"ל", עוד מוסיפים שם עובדות שלא נמצאים בתיאורים האחרים, ולפיהם הרב אילן היה אף "חבר מערכת האנציקלופדיה התלמודית, והשתתף בעריכת ספרי חוקת הדיינים שע"י מכון הרי פישל". כמו כן, בספר "דורשי ציון בפועל", עמ' 155 של יצחק אלפסי כתוב שהרב אילן היה פעיל בועדת הרבנים של המפד"ל!

רק שביקשו להשמיט קטעים מדברי הרב אריאלי, אלא שבבואם לתאר את קורות חייו לא הזכירו את שמו של הרב קוק ושם ישיבתו, וזאת בשעה שלדעת הרב מלמד "זה היה מוקד חייו"²², וממילא העורכים חטאו בגניבת דעת הבריות, ועברו על איסור מדבר שקר תרחק. והנה, בדברי ההספד שפרסם הרב מרדכי אילן על חותנו בסמוך למועד פטירתו, שאותם פרסם בכתב העת "הפרדס", הרב אילן מזכיר מספר דמויות רבניות שהשפיעו על חיי חותנו, ומפעלים חשובים שבהם היה מעורב. כך הוא מתאר בהערצה את הקרבה יוצאת הדופן ששררה בין הרב אריאלי לבין הרב איסר זלמן מלצר הן בדרך לימודם והן בהנהגתם הכללית, ומציין כי הרב צבי פסח פראנק הוא שדחף והביא למינויו של חותנו כרב שכונה. החשוב לענייננו הוא שגם בדברי ההספד של הרב אילן על חותנו אין אזכור כלשהו לא לתפקיד שמילא בישיבת מרכז הרב, ואף לא לקשר שבינו לבין הרב קוק!²³

מבלי לנסות להצדיק את הדברים מבחינה מוסרית, כיצד ניתן להבינם מבחינה היסטורית? ייתכן ויש להעריך את הדברים שתוארו לעיל על רקע הנתק שהלך והעמיק במשך השנים בין עולם התורה החרדי לבין עולם התורה הציוני-דתי.²⁴ הרב אילן העריך הן את הרב קוק והן את הרב הרצוג בתור גדולים וגאונים. בעת הדפסת ספרו בשנת תש"ט, ואף בשנת תשכ"ט בעת הדפסת הכרך השני, הרב אילן לא ראה בעיה בהדפסת מכתבי הסכמה מאת הרב הרצוג ומאת הרב מלצר זה בצד זה, ואמנם השניים פעלו יחד בנושאים רבים במשותף. אולם, עם השנים התחדדו הגבולות שבין המחנות: שמו ומורשתו של הרב קוק וגם של הרב הרצוג הפכו לסמל מובהק של הזרם הציוני דתי, כאשר בעולם התורה החרדי רווחת ההתעלמות מתורתם.²⁵ ייתכן

22 הרב מלמד שם, עמ' 87.

23 חבר טוב סיפר לי כי בעקבות הפרשה סביב השמטת הפסקה מספרו של הרב אריאלי שתוארה לעיל, הוא שוחח אישית עם נינו של הרב אריאלי אשר היה האחראי על ההשמטה. הלה סיפר לו כי שמע מפי סבו הרב אריאלי כי אין לדעתו בעיה להשמיט את הדברים, והסביר כי ההשמטה נעשתה משום ש"היום לא מבינים מי היה הרב (קוק) ועלולים לטעות".

24 בימים אלו הגיע לידי מאמר שכתב הקדוש הרב איתם הנקין הי"ד שפורסם לאחר מותו בכתב העת 'אסיף' גיליון ג' תשע"ו כרך שני עמ' 1138 ואילך בשם 'שכתובי היסטוריה במשפחת תלמידי הראי"ה קוק', ובו תיאר בהרחבה וביד אומן כיצד יש להבין מבחינה היסטורית את תופעת ההשמטות, מעין אלו שתוארו במאמרנו כאן. בקולמוסו העשיר הסביר הרב איתם שאחר מותו של הרב קוק הפכה מורשתו להיות מזוהה באופן בלעדי עם מוסדות וארגונים ציונים דתיים, ונוצר מצב שאותם רבים מבני היישוב הישן שנמנו על מעגל מעריציו של הרב קוק בחייו נדרשו בלית ברירה להצניע ולהסתיר זאת (והדברים נכונים גם לגבי דמותו של הרב הרצוג). אולם ברור ש'הצנעה' לחוד וסילופים לחוד, ואכמ"ל. חלק מדבריו ז"ל שם דומים לדברים שכתבתי כאן, ובכל זאת משנה לא זזה ממקומה.

25 ראו על כך בדבריו של רפ"ד, הערה 2 לעיל. ההתעלמות מתורתו של הרב קוק במפתח של רמב"ם

אם כן שלנוכח התופעה האמורה נוצר מצב עגום שבו מתן ביטוי פומבי להערצת אישים דוגמת הרב קוק והרב הרצוג, אף אם הערצה שכזו נשמרה עדיין בקרב לבו של אדם, לא היה יכול לדור בכפיפה אחת עם הרצון להיחשב מחוג תלמידי הרב מברסק או אף הרב איסר זלמן מלצר²⁶.

פרנקל למשל הובילה לכך ש'מכון הלכה ברורה' הוציא לאור מפתח מתחרה שכולל גם הפניות רבות לספרות התורנית של רבנים המקורבים לציונות הדתית (נמצא ברשת באתר המכון). אמנם כלולים במפתח רמב"ם פרנקל הפניות לשו"ת היכל יצחק מאת הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, למרות שהפניה לספר זה אינה נתפסת כמעשה פשוט כל כך בחלק מהציבור החרדי - כך לדוגמה המעיין בחלק השלישי של ספר 'קובץ תשובות' מאת הגר"ש אלישיב זצ"ל בסימן קפ, ימצא כי הרב אלישיב מפנה תוך כדי דבריו לנאמר "בה"י סימן יז", כמובן שראשי תיבות אלו מצליחים להסתיר היטב את העובדה ה"מביכה" שהרב אלישיב מפנה לתורתו של הרב הראשי הרצוג, למרות שידוע שהוא היה מקורב אליו מאוד.

26 אף בקרב בני משפחת הרב קוק הנושאים את שם משפחתו ניתן לראות ניסיון להעלים את הקשר שבינם לבין דמותו. ביטוי מעניין לכך נמצא בספריו של אחיינו של הרב קוק, רבה של טבריה הרב רפאל הכהן קוק זצ"ל, שיוצאים לאור בשנים האחרונות על ידי בני משפחתו. הרב רפאל הכהן קוק שלמד בישיבת מרכז הרב העיד על עצמו ש"לא זזה ידו מתוך ידו" של דודו הגדול במשך עשור שנים (ראו: 'המעין' נא, א [תשרי תשע"א] עמ' 4). עם זאת, בשעה שבניו ונכדיו נגשו להוצאת כתביו, לא מצאו לנכון להזכיר בהקדמתם את הקשר שבניו לבין דודו, אף שקשר זה מוזכר לקראת סוף הספר בדברי זיכרון שהודפסו שם (ראו: הרב רפאל הכהן קוק, כהונת רפאל, ירושלים, תשס"א, עמ' תנה-תנו). בהשוואה לכך ניתן לראות כיצד הקשר שבין הרב רפאל קוק לבין דודו הגדול מוזכר באופן בולט בדברי ההקדמה שחברו לקובץ אחר של חידושי שיצא לאור בהשתדלות תלמיד ישיבת מרכז הרב יחד עם בנו של רבי רפאל הרב שמחה הכהן קוק, בספר 'כהונת רפאל' על מגילת אסתר, עיני פורים בהלכה ובאגדה, עורך: הרב יהושע וייסינגר, ירושלים, תשס"ח.